

РОЗДІЛ 2

АКСІОЛОГІЯ ПРОСТОРУ КРЕСІВ

Міркування, представлені в цьому розділі, принципово виходять за межі звуженого внутрішньотекстового і внутрішньомовного розуміння простору. Адже нині літературознавство трактує це поняття більш широко. Сьогодні вже нікого не задовольняє формула Вольфганга Кайзера, за якою простір є «фрагментом світу», представленого у творі¹. Відповідно до актуальної методології, простір розглядається – у спеціальних метамовних категоріях – як система, елементи якої поєднані в значущу структуру, що виконує функцію «еквівалента чуттєвих станів», символу позалітературних явищ чи екзистенційних ситуацій людини. Таке прочитання можливе тільки тоді, коли «у творі відчутна програмна систематизація репрезентованих атрибутів і складників простору та пов'язана з ними аксіологія»².

Напрямок нинішніх дослідницьких пошуків додатково визначили й погляди з іншої перспективи. Кресовий простір, у зв'язку зі своїм призначенням і спадкоємністю, став, за висловом Олександра Валліса, «культурним простором»³. Письменники Кресів багато завдячують (кожен у свій спосіб) оточенню. Характер їхніх творів має багато спільного з географією і переважно з сільським способом життям. Простір є темою більшості творів про креси, в яких просторова символіка є показником «прихованого виміру»⁴

¹ Пор.: W. Kayser. *Postawy i formy epickie*. – Tłum. R. Handke // *Teoria form narracyjnych w niemieckim kręgu językowym*. Wybór tekstów, opracowanie i przekład R. Handke. – Kraków, 1980. – S. 165.

² J. Sławiński. *Przestrzeń w literaturze: elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości // Przestrzeń i literatura* / Pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej. – Wrocław, 1978. – S. 21.

³ Пор.: A. Wallis. *Informacja i gwar*. – Warszawa, 1979. – S.10.

⁴ Пор.: E.T. Hall. *Ukryty wymiar*. – Warszawa, 1976.

географії. Опис краєвиду, що підтверджує Є. Р. Кшижановський¹, є найголовнішим структурним елементом кресової літератури, який разом із тональністю визначає своєрідність такої творчості. Згідно з правилами художньої інтерпретації, опис краєвиду є формою представлення природних явищ як непросторових. Географічні ознаки кресових земель, окремі складники їхнього краєвиду є семантично маркованими. Вони стають носіями різних цінностей і сенсів, зокрема релігійних, патріотично-політичних або філософських, – однак завше таких, що містять ознаки, «навіяні людиною», приписані природним явищам, принадам краєвиду, що об'єктивно існують². Сфера перетворення реального світу на знак цікавить нас тут найбільше. Належність простору до сфери географії культури обумовлена тим, що вона мусить бути помічена або використана «партнерами літературної комунікації у суто людський (гуманітарний) спосіб»³.

Сучасний історик літератури, який займається тематикою Кресів, мусить також узяти до уваги перспективу «прочитання» краєвиду, запропоновану Єжи Стемповським і Станіславом Вінцензом, які створили надлітературну цілісну систему розуміння і бачення простору та краєвиду⁴. Марта Вика слушно підкреслює, що аналіз так званого значущого краєвиду Вінченза виявився дуже придатним⁵. Антоніна Любашевська формулу Вінченза «краєвид як тло і результат історії» доповнює аспектом «герой історії»⁶. Привабливою є також пропозиція розуміння краєвиду і

¹ Поп.: J.R. Krzyżanowski. *A Paradise Lost? The Image of „Kresy» in Contemporary Polish Literature // American Contributions to the Eight Inter. Congress of Slavists.* – Vol. 2. – Columbus, Ohio, 1978. – S. 339 і наст.

² Поп.: J. Kolbuszewski. *Ochrona przyrody a kultura.* – Wrocław, 1992. – S.23.

³ K. Dmitruk. *Literatura – społeczeństwo – przestrzeń. Przemiany układu kultury literackiej.* – Wrocław, 1980. – S. 218.

⁴ Поп.: J. Stempowski. *W dolinie Dniestru (1942) / Przedr. W dolinie Dniestru i inne eseje ukraińskie / Wybrał, oprac. i posłowiem opatrzył A.S. Kowalczyk.* – Warszawa: Wyd. LNB, 1993; S. Vincenz. *Krajobraz jako tło dziejów // Z perspektywy podróży.* – Kraków, 1980.

⁵ Поп.: M. Wyka. *Gdzie umieścić Vincenza // Świat Vincenza. Studia o życiu i twórczości S. Vincenza (1888–1971) / Pod red. J.A. Choroszego i J. Kolbuszewskiego.* – Wrocław, 1992. S. 280. Проблему аналізував також Е. Czuplejewicz. *Pragmatyka, dialog, historia.* – Warszawa, 1990. S. 392–408.

⁶ A. Lubaszewska. *Krajobraz jako bohater dziejów w „geograficznych utworach»*

кресового простору як тексту культури, аргументована Стемповським і Вінцензом¹.

Пошук відповідної мови опису кресового простору також не може залишити поза увагою пропозицій, які походять з напряму гуманітарної географії, репрезентованої Ї-Фу-Туаном². Цей дослідник, простежуючи відношення простору і місця, приходиться до висновку: «На практиці значення простору часто накладається на значення місця. “Простір” є більш абстрактним, ніж “місце”. Те, що на початку є простором, стає місцем у міру пізнання і надання цінності. (...). Визначення понять “простір” і “місце” потребують одне одного»³.

У цьому розділі ми шукатимемо відповіді на запитання: які елементи кресового простору поєдналися в різного роду «місця пам'яті», функціонуючи як знак його культурної ідентифікації.

* * *

Первинне коло просторових уявлень було пов'язане з наданням аксіологічного виміру східному кордонові у формі, збереженій у пам'яті, зокрема, від часу Ризького трактату. У суспільній свідомості мешканців Кресів (різних станів, народів і віровизнань) постійно був присутній ідеал неподільної вітчизни (в територіальному вигляді до 1771 року). Казимеж Окулич наводить з цього приводу висловлювання білоруського селянина: «Мій старший товариш (...) на початку ХХ століття їхав так званими поштовими кіньми десь у районі Смоленської Брами. У певний момент, коли вони переїжджали по містку, візник повернувся до нього і сказав, указуючи батогом на річечку, що протікала під містком: “А вот цяпер ми праехали границу у Польшу”»⁴.

Zeromskiego // *Prace ofiarowane Henrykowi Markiewiczowi*/ Pod red. T. Weissa. – Kraków, 1984. S. 253 – 264.

¹ Пор. доповідь М. Вики «Креси як текст культури» («*Kresy jako tekst kultury*»), виголошену в Жешуві на конференції «Галичина і її спадок», вересень, 1992.

² Пор.: Yi-Fu-Tuan. *Przestrzeń i miejsce* / Przeł. A. Morawińska, wstępem opatrzył K. Wojciechowski. – Warszawa, 1987.

³ Там само, с. 16.

⁴ K. Okulic. *Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej. Szkic historyczno-*

Подібне свідчення маємо від Мельхіора Ваньковича: «Пам'ятаю, як у Смоленську до I Світової війни бородатий “ізвозчик” питав мене: “Вам, барін, на польську сторону?”. Вже тієї Речі Посполитої, – коментує автор “Отрочих літ”, – і слід вивітрився. Ми вже з 1654 року Смоленськом не володіли. Але в пам'яті людей одна сторона Дніпра була польською, а друга – російською»¹.

Єжи Стемповський, згадуючи цей період, зауважує: «Перевізники на Дніпрі все ще називали подільський берег лясським, а бессарабський – турецьким, хоч і Польща, і Туреччина відійшли вже там до глибокого минулого»².

М. Ванькович віднаходить пояснення проблеми у специфічному розумінні передмур'я як нечітко окресленої лінії, що тяглася від степів Задніпров'я на кілька десятків кілометрів повз знаки, усталені звичаєм. Він пояснює далі: «Ми, люди звідти, маємо специфічну вразливість на сейсмічні шуми з Євразійського материка, на мелодію кордону, який, власне, в ті часи тягнувся від берізки до берізки, від болітця до болітця (...)»³.

Уявлення про обсяг цивілізаційних впливів давньої Речі Посполитої відзначалися «довгим триванням»⁴. У міжвоєнному двадцятилітті до сфери чуттєвих догм належали переконання про «найдальші околиці нашої вітчизни». На теренах кресів жили «найбільші захисники давньої польської територіальної цілісності»⁵. Наприклад, річка Друць для більшості поляків була вже тільки назвою, що нічого не означає, а для мешканців кресів, як засвідчує Міхал Криспін Павліковський, вона

publicystyczny // Pamiętnik Wileński. – Londyn, 1972. – S. 11.

¹ M. Wańkowicz. *Anoda-katoda. Było to dawno*. – T. 1 / Wybór, układ i opracowanie tekstów T. Jodełka-Burzecki. – Kraków, 1986. – S.9. Пор. також W. Lednicki. *Pamiętniki*. – T. 1. – Londyn, 1963. S. 490: «Дніпро виразно розділяв дві країни. Відчувалося, що то був історичний, віковий кордон між Сходом і Заходом».

² J. Stempowski, *op. cit.*, S. 10.

³ M. Wańkowicz. *Przedmowa* // S. Piasecki. *Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy*. – Warszawa, 1938. – S. 5–6.

⁴ Поняття різnorodності часів запровадив Ф. Бродель. Пор.: *Historia i trwanie* / Przekł. B. Geremek. – Warszawa, 1971. – Szczeg. S. 46–89.

⁵ K. Skirmuntt. *Kartki polityczne*. – Warszawa, 1907. – S. 27.

становила «пам'ятну межу першого поділу»¹. Пісняр Білорусі² Леонард Подгорський-Околув створив поетичну етимологію Друці: «Так, це тут. Це тут мовлено страшне слово, / Що від «роздирати» походить і ранисть стільки літ»³ (тут і далі в тексті переклад дослівний).

Новий східний кордон II Речі Посполитої набув у міжвоєнній літературі різноманітних образних утілень. Подібно до Околова, у схожій тональності висловлювалися Тадеуш Лопалевський (*Ріка, що жорстоко роздирає зв'язки споріднених племен*⁴) і Казимира Іллакович, що накресливала образ спільноти, «роздертої кордонами»⁵. Для Анни Загурської ця нова лінія демаркації була синонімом деморалізації⁶, з огляду на безперервну загрозу радянської агітації. Лише Сергіуш П'ясецький створив героя-контрабандиста, для якого кордон, разом із пограниччям, стали простором свободи, легкості, повноти життя⁷.

Як правило, переважали образи доріг, трактів, рік та земельних просторів, із яких нова дійсність зробила мертві території. Тадеуш Лопалевський антропоморфну характеристику персоналістського ладу давньої територіально-культурної спільноти вписував у контекст нової політичної дійсності. Його описи віленської і новгородської землі містять, зокрема, такі слова: «Земля озер і лісів, накритих похмурим небом, земля потайливих і мовчазних людей, яка чолом упирається у Двіну, а стопами в Німан і Щару; вона колись була авангардом Речі Посполитої, що йшов на Схід зі світлом цивілізації, земля вождів і поетів, країна диво-

¹ M.K. Pawlikowski. *Wojna i sezon*. – Paryż, 1965. – S. 32.

² F. Pieśniarz Białorusi. – „Świat». – 1924. – Nr 33. – S. 6.

³ L. Podhorski-Okołów. *Granica* (1929). Цит. за вид.: *Wybór poezji / Oprac. i wstępem opatrzył S. Pollak*. – Warszawa, 1960. – S.80.

⁴ T. Łopalewski. *W Druskienikach*. – Z tomu *Kabała. Wiersze*. – Wilno, 1936.

⁵ Такий стан свідомості виражено в численних віршах, зібраних у книжці: *Słowik litewski*. – Warszawa, 1936.

⁶ Поп.: A. Zahorska (Savitri). *Trucizny. Powieść współczesna*. – Warszawa, 1928. – S. 125.

⁷ Напр.: «Мене хвилювала тиша, наш таємничий похід і слово: кордон» (с. 9); «Кордон вирує життям. Партія за партією, ніч у ніч, ідуть за кордон. Контрабандисти працюють затято» (с. 65). Цит. за вид.: *Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy*. – Oficyna Cracovia, 1989.

вижних контрастів природи – сьогодні це лише “креси”, північно-східні воєводства»¹.

М. Ванькович, описуючи найдаліші околиці II Речі Посполитої, твердить: «Мертвий кордон, ніби радій: він спалює не лише кволі містечка, а й прикордонні душі»². Автор також створив яскраву метафору Віленщини – обрізаного пенька, що стирчить серед пустки мочарів, у безмовності трьох кордонів, із яких два закриті, а третій майже мертвий»³. Ганна Морткович пише, що в Корці мешканці «сохнуть і мруть», відрізані від давньої дороги на Звягель і Київ⁴. Зоф'я Богданович у своїй «Drodze do Daugiel» («Дорозі на Даугель») наводить такий коментар: «Кордон, якого в історії цієї землі ніколи не було, як гострий ніж, перерізав навпіл дороги, озера й ліси. Невидимий, але цілком реальний і ворожий, він звивався, як змія, що погрожує отрутою. І кожному, хто до нього наближався, та отрута вливалася до серця. Люди починали ненавидіти мову тих, кого досі вважали братами. Одні ненавиділи литовські слова, протяжні, як голоси вітрів, що вирости, ніби ліси, з грудей цієї землі. Інші ненавиділи польську мову, шумливу й шелестку, як ті гусарські крила, що стільки разів занурювалися тут у кров, захищаючи цю землю, як власне серце»⁵. Даугельська дорога вже не оживає: «перерізана кордоном, вона, як відтята рука, як мертва кукса, лежить у затінку чорних ялин і духмяних сосон»⁶.

Виявляється, що в «уявній схемі» давньої спільноти специфіку східного простору визначали не етнічні, релігійні чи національні відмінності. Загрозою була чужа держава. «До неподільної землі завше нахилився, – переконує З. Богданович, – грізний ковпак царів», нині замінений червоною зіркою. Кордон, повчає ксьондз Вінцука (персонаж роману), належить до «справ сатани, який поставив кордон на неподільній землі, між неподільним місцевим

¹ T. Łopalewski. *Między Niemnem a Dźwinią. Ziemia Wileńska i Nowogrodzka / Przedm.* A. Prystor. – Poznań (ok. 1938). – S. 85. У наступних цитатах цієї позиції подаємо скорочення MN, арабські цифри будуть означати номери сторінок.

² M. Wańkiewicz, *op. cit.*, s. 19.

³ Там само, с. 243.

⁴ H. Mortkowicz. *Na drogach Polski.* – Warszawa, 1934. – S. 116.

⁵ Z. Bohdanowiczowa. *Droga do Daugiel.* – Poznań, 1938. – S 271–272.

⁶ Там само, с. 3.

народом (...) тут скрізь є Литва і Польща разом (...) Не поділити цю землю, як не поділити повітря або воду, що тече. І цей народ не вдасться поділити. Це так, ніби хто розтрусив зерна з маківки, що росли на одному городі, а потім схотів їх поділити: ці зерна з однієї маківки, а ті з другої»¹.

Порядок зображення й образна конкретизація, застосовані в згаданому творі, виразно співвідносяться з етико-політичним баченням, що є складовою ідеології місцевих патріотів. Вони наголошували на понятті нероздільності території колишнього ВКЛ та на спільних звичаях і спільній традиції, попри мовні відмінності².

На становлення кресового простору впливали дві взаємодоповнювальні засади: *pars pro toto* (частина замість цілого) і міфологізація останніх елементів «свого». Т. Лопалевський так характеризував леонпольську волость, що була схожа на верхівку клина, яким Річ Посполита впиралася в закордонні землі: «Це найвіддаленіша від столиці точка країни, справжня *Ultima Thule* (найвіддаленіша північ). Скільки ж пам'яток і пам'ятників минулого залишилося на цьому далекому відрізку Вітчизни!» (MN, 89). Трохи далі автор наводить ще й виразні «додані» значення: «Через кілька кілометрів за Межиріччям сходяться кордони трьох держав: Польщі, Латвії та Росії. Там стоїть на самому березі Десни (на *orbis terrarum*³ (на всій землі) прикордонний стовп номер нуль. Навпроти нього, на землі села В'яти, нині побудували маленький дерев'яний костюл, прибраний лише зеленню. Усередині він пропах сіном та деревиною і схожий на вертепну декорацію – вифлеємську стаєнку. Казковий настрої мусить тут бути у Різдвяну ніч під час урочистої служби» (MN, 90).

Місцевості, розташовані на віддалених рубежах, були вписані в контекст особливого, не лише географічно-політичного і національного⁴, а й доповненого філософсько-релігійним аспектом, розуміння поняття кордону. Уже в літературі XVI і XVII століття,

¹ Там само, с. 214.

² Поп.: P. Łossowski. *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939.* – Warszawa, 1985. – S. 63–69.

³ M. Wańkiewicz, *op. cit.*, s. 18.

⁴ О. Гедеманн писав: «Питання, хто ми, брацлавці, тут, на кордоні трьох держав, пекуче» // *Historia powiatu brasławskiego.* – Wilno, 1930. – S. XX.

як довела Людвіка Сленкова, кордон став сакральним місцем. У XVII ст. східні кордони, поруч із фортецями, які визначали політичні рубежі Речі Посполитої, охороняли також і каплички з образами Матері Божої Ченстоховської, що надавали пограниччю значення духовного центру. Креси стали тоді простором виняткової самопожертви, де за честь вважалося загинути за них¹.

У цитаті з книжки Т. Лопалевського процес міфологізації відбувається за такими самими правилами, хоча лицарський етос і героїку зображуваного замінюють тут релігійно-емоційні образи. Описаний найвіддаленіший шматочок Речі Посполитої є «центром польськості» завдяки тому, що він виріс до рангу центру культу, став Вифлеємом, навколо якого зосереджуються (і мають зосереджуватися) сповідники. Наведений приклад не поодинокий. Т. Лопалевський уже в період міжвоєнного двадцятиліття створює містерію «Остробрамський Вифлеєм». Ванда Станіславська називає свою драму «Вифлеєм на Кресах». Кристина Крахельська зображує Вифлеєм, до якого йдуть по греблях, болотом, кривими мостами, а відтак локалізує його на Поліссі².

Поєднання в один образ реальної топографії з емоційною аурую, яка виходить із Вифлеєму, визначає семантичне зрушення у знаковому описі до міфічного простору. У ньому може бути багато центрів світу, бо у міфічній думці «частина може символізувати ціле і мати силу цілого»³. Одного разу тим «центром» була леонпольська волость, другого – Полісся або – хоч і в іншій ситуації – Львів.

«Освоєння» Кресів відбувалося також через показ знакової функції хрестів. На кресових просторах вони мали зміцнювати

¹ Поп.: L. Ślękowa. *L' image des confins du Sud-Est dans la littérature polonaise des XVIe et XVIIe siècles // Les confins de l'ancienne Pologne. Ukraine. Lithuanie. Biélorussie XVI – XXe siècles* / D. Beauvois (éd.). – Lille, 1988. Подібно П.Цазін згадував, що могили давніх великих гетьманів, які загинули в боротьбі з ворогом, «наказували про них пам'ятати. На гетьманському прапорі був напис: «Не для власної слави, а для того, щоб краще закріпити кордони вітчизни»» // A.Schroeder. *Les lionceaux*. – Paris 1930. – S. 2.

² Поп.: T. Poźniak. *Motywy kresowe i wschodniosłowiańskie w wierszach Krystyny Krahelskiej // Chrześcijański wschód a kultura polska* / Studia pod red. R. Łuzneg. – Lublin, 1989. – S. 308.

³ Yi-Fu-Tuan, *op. cit.*, s. 131.

дух вірності Речі Посполитій і становили іконічну форму запитання, скерованого до того, хто на них дивиться – чи пам'ятаєш? У такій ролі постають: хрест у Борушковицах на могилі Могорта¹, уніатський хрест у Брацлаві², хрест у Друї на могилі невідомого польського солдата у час більшовицького вторгнення³ та напис на гірському хресті Пантриського Перевалу (Рогодзи)⁴. У такий спосіб виробляли систему норм поведінки тих, хто опинився поблизу місць, «де все народжується і вмирає»⁵ під знаком хреста, а жертва крові та страждань виправдовує право Польщі на цю землю. Створений таким чином простір набув сили керування сакральною поведінкою.

Наведені приклади варто додатково розглянути в контексті міркувань Казимежа Кульвеця. Він писав, що Креси – це ніби шкіра організму, і її «рецептори» особливо чутливі на всі «зовнішні подразники». Тому важливим завданням для національної справи є підтримувати якнайміцніший зв'язок зі своїми кресовими „відростками”⁶.

Друю і Десну фактично можна прирівнювати до «наших прикордонних стовпів над Двіною» (MN, 94), з яких один стоїть проти Латвії, а другий – проти Росії. Процес поєднання з «кресовими відростками» відбувався переважно за допомогою звернень до позитивних історичних спогадів. Адже Друя була найстаршим містом брацлавського повіту, що розвивався завдяки фундаціям Сапігів. Десна, уславлена маршами Баторія в поході на Полоцьк, стала «порогом знаменитої смоленської брами, через яку проходили на Схід відважні армії великого короля» (MN, 94).

Утім, Юзеф Мацкевич, скажімо, місця з тією самою географічною локалізацією описував у мирських категоріях. Автор

¹ Пор.: A. Urbański. *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży*. – Warszawa, 1927. – S. 90.

² Пор.: O. Hedemann, *op. cit.*, s. 366. Символічну мову могили д-ра Нарбутта описували: T. Łopalewski, *op. cit.*, s. 102; H. Mortkowicz, *op. cit.*, s. 172–173.

³ Пор. O. Hedemann, *op. cit.*, s. 366.

⁴ Пор. на цю тему міркування: J.A. Choroszy. *Huculszczyzna w literaturze polskiej*. – Wrocław, 1991. – S. 198–199.

⁵ Z. Bohdanowiczowa, *op. cit.*, s. 2.

⁶ K. Kulwieć. *Krajoznawstwo w zjednoczonej Polsce*. – „Ziemia», 1919. – Nr 44–52. – S. 612.

«Buntu rojstów» («Болотяних бунтів»), доходячи до крайніх рубежів пограниччя Речі Посполитої¹, сприймав Друю як приречене на вимирання місто, яке лише пишномовно називалося другою Гдинею і в планах мало забезпечувати безпосередній річковий контакт східних земель із Балтикою *via Ryga* (через *Rygu*). Автор демаскував «блеф Друї», «віленський міраж другої Гдині»². Такого роду інформація мала пов'язати ці терени з Польщею, але не через сакралізацію, а через «відкриття» очей на реальну дійсність»³.

На модель східного кордону, створювану згідно з заідеологізованою і політизованою стратегією, накладалася також функція інтегрування Кресів з усією країною. Креси становили кінець світу, за яким був «чужий» простір.

Tu często różni jeżdżą ludzie,
A każdy ciekaw jest granicy,
Ale ciekawość bardzo ludzi
Cóż tam? Wiadomo – bolszewicy⁴.

Тут часто їздять різні люди,
І кожному цікаво, що за кордоном,
Але оманлива цікавість буде.
Що там? Більшовики – відомо.

Стереотипний поділ простору на «наш» і «чужий» наявний також у Марії Родзевич. У «Niedobitowskim z granicznego bastionu» («Недобітовський з прикордонного бастиону») «наш» простір символізують *поліські бори, верес, буриштиновий рижій, бджоли, журавлі* й навіть *похмуре небо*. Однак у творі зовсім не показаний краєвид «чужого» простору, його представляють лише «заздрісні очі»: «Коли сіяч повернув на схід, у пам'яті зринули бісівські очі більшовика»⁵.

¹ J. Mackiewicz. *Bunt rojstów*. – Wilno, 1938. Цит. за вид.: Warszawska Ofic. Wyd. „Gryf», 1990. – S. 213.

² Там само, с. 97.

³ L. Chomiński. *Przedmowa*, там само, с. XIV.

⁴ J. Romski. *Granica w Korcu*. – „Znicz». – R. II, 1935. – Nr. 11. – S. 177.

⁵ M. Rodziewiczówna. *Niedobitowski z granicznego bastionu* (1926). Цит. за вид. KAW: Białystok, 1991. – S. 50.

Встановлення ієрархії і зведення кордонів завше означає, як зауважує Володимир Павлючук, оцінювання. Воно супроводжується інтерпретацією, тобто розумінням відповідного фрагменту світу через віднайдені важливі риси під час відповідного спостереження¹. Ю. Мацкевич пояснював факт існування у східних прикордонних повітах численних релігійних сект (баптистів, адвентистів, зеленосвятківців, штундистів тощо) формою містичної реакції на близькість безбожного радянського кордону, виразом протиставлення атеїстичній більшовицькій агітації, «невикористаною релігійною енергією та життєвою етикою»².

Із переділених (за Ризьким трактатом) литовсько-білоруських кресів давньої Речі Посполитої відкривався вид на простори, які залишилися поза сферою впливу Польщі після 1921 року, але які зберігалися в колективній пам'яті в образі Великого Князівства Литовського. Ціннісної маркованості набули Друскеніки, куди часто приїздив Юзеф Пілсудський. Євгенія Кобилинська присвячує цьому фактові характерний двовірш в одній із поезій: *Jakimże rytmem cię wchłonąć, gdy idziesz tak ponad Niemnem / i dziwnie spod brwi spoglądasz na słońcem oblaną Litwę?*³ (Яким же ритмом тебе охопити, коли біля Німану походжаєш / І дивно з-під брів споглядаєш на сонцем залиту Литву?). Оцей «дивний погляд», що визначає зв'язність твору, постає в драматичний момент. Очі Пілсудського сповнені туги і дивляться в бік Литви – ідеалу («залитого сонцем»), від якого Віленщина мала відмовитися «відтоді, як у Ковні утворився центр литовського націоналізму», однак душею вона мусить притулитися до Польщі, вважаючи себе «невід'ємною частиною Речі Посполитої»⁴. Т. Лопалевський пише: «Які думки мав Великий Самітник, останній нащадок ягеллонської ідеї, коли приїздив на відпочинок і зі свого двору, що підносився над гирлом Ротничанки та Німану,

¹ Пор.: W. Pawluczuk. *Sposób bycia jako rodzaj wiary*. – Kraków, 1991. – S. 50–51.

² J. Mackiewicz, *op. cit.*, s. 25.

³ E. Kobylińska. *Druskieniki*. – Warszawa, 1930. – S.6.

⁴ L. Chomiński. *Od wydawcy* // H. Romer-Ochenkowska. *Swoi ludzie*. – Wilno, 1922. – S. I–II.

споглядав на протилежний берег, на дими від литовських стріх? Можливо, його тягнуло до Друскенік тому, що тут так реально, на дотик майже, він відчував землю, яка йому була так само дорога, як і та, яку відвоював у ворогів?» (MN, 173).

Варто ще раз повернутися до висловлювання Казимежа Кульвеця. Він писав, що «рецептори» часом сягають фактично «поза окреслені межі країни, проникаючи до країв національно чужих», але не можна забувати «численних наших затверділих відростків на Сході»¹. Отже, мешканці східного пограниччя «фізично» і духовно відчували те, що залишилося за кордоном. Наприклад, із галицького Поділля думка тікала до Кам'янця-Подільського, до того «найнещасливішого кресового міста»². Крім того, місця, розташовані по той бік польсько-радянського кордону, промовляють про «сибіризацію Кресів»³. Так, із Ракова, родового маєтку родини Здзеховських, розташованого за кілометр від кордону, відкривається вид на православне Велике Село. У літній вечір із ганку раківського двору було чути «розпачливі зойки і крики, що долинали з Великого Села, приглушені биттям у бубни. (...) Радянській владі подобалося вважати місцевих селян «куркулями», адже вони мали що їсти, тож їх виселяли, ніби злодіїв, на Сибір чи на північ»⁴. Мар'ян Здзеховський був переконаний, що «чорна хмара, вагітна блискавками, йде від найближчого сходу, від Мінська і Києва, Смоленська й Москви»⁵, і невдовзі нове покоління гунів вдарить у рубежі вітчизни.

Терени, розташовані на краю східних околиць II Речі Посполитої, підлягали законам міфологізації і сакралізації (зрідка, правилу десакралізації) та творення легенд. Звідси також відкривалася перспектива на драматичний сценарій найновішої історії.

¹ K. Kulwieć, *op. cit.*, s. 612.

² J. Podoski. *Barbaryzacja ziem wschodnich*. – Warszawa, 1930. – S. 5.

³ Цю формулу застосував Е. Чаплеєвич: E. Czaplejewicz. *Kresy a Syberia // „Przegląd Humanistyczny»*, 1992. – Nr. 5. – S. 102.

⁴ M. Zdziechowski. *Widmo przyszłości. Szkice historyczno-publicystyczne*. – Wilno, 1939. – S. 112.

⁵ Там само, с. 231.

Кресовий простір є впорядкованим світом значень, «місцем» життя спільноти. Уявлення про землю як про цінність, почуття, породжувані нею, є природними і дуже тривалими. Станіслав Бжозовський із цього приводу пише: «Рідна земля стає ніби першою і найглибшою нашою мовою, якої вчимося протягом віків. Невипадково Мечислав Лимановський говорить про географічну структуру польських земель як про момент національного пізнання. «Земля, пейзаж, рослини, тварини – все це вростає в наше життя. Ми відчуваємо під народами глибинне життя, з якого вони виростають, чуємо під історією глибшу верству, хоча тільки через неї вона до нас промовляє»¹.

Ї-Фу-Туан зазначає, що глибокий сентимент до землі зберігся лише в місцях, що віддалені від цивілізації. Дослідник наводить приклад німецького слова *Heimat* (батьківщина), проаналізованого Леонардом Дообом: «*Heimat* – це передусім земля-мати, яка дала життя народові, расі, це свята рілля, яка вбирає божі хмари, сонце, грози, і за допомогою їхніх таємничих сил родить хліб і вино, а вони, зростаючи на її схилах, дають нам силу і дають можливість добре жити. Батьківщина – це відомий нам краєвид. Такий краєвид, де точилися битви, якому загрожувала небезпека і який був сповнений історією родин, міст і сіл. Наша батьківщина – це країна лицарів і героїв, битв і перемог, легенд і казок. Але передусім наша батьківщина – це земля, яку живив піт наших предків. За цю землю вони боролися і страждали, за неї помирали наші батьки»².

У спільнотах сільських культур цінність землі перебувала в аксіологічному центрі. У польській культурній традиції давно відома думка, яку чітко сформулював Вінценти Поль: Річ Посполита в краєвиді має міцніше підґрунтя, ніж у державності³. Пізніше

¹ S. Brzozowski *Legenda Młodej Polski* (1909). Цит. за виданням: Kraków, 1983 (rep. wyd. z 1910 r.). – S. 587.

² Yi-Fu-Tuan, *op. cit.*, s. 197. Пор. також: K. Roszbacher. *Heimatkunstabewegung und Heimatroman*. – Stuttgart, 1975.

³ Йдеться про працю В. Поля: W. Pol. *Północny wschód Europy pod względem*

про це писали Станіслав Вінценз і Ян Гвальберт Павліковський. Останній переконував, що у «властивостях теренів заховані специфічні національні риси»¹.

Польська мова Кресів засвоїла спеціальний термін – «ту-тешність», значення якого містить сему вітчизняного сентименталізму. Констанція Скірмунт тлумачила це поняття фактично, а не карикатурно. Вона писала: «Чим є для будівлі глибоко захований гранітний фундамент, тим є почуття “ту-тешності” для патріотизму громадян, захисників країни. Воно передає наш духовний зв’язок із тисячолітньою історією, із землею, з прахом предків, що в ній спочивають, утримує живий зв’язок із численним місцевим людом; воно констатує, що ми тут відчуваємося – скільки можна сягнути пам’яттю – своїми, зрослими з цією землею»².

Уміння розуміти мову землі визначало ідентичність кресової культурної спільноти: «Ми, до кого промовляють тисячами голосів пагорби нашої землі, руїни мурів, обриси краєвидів, звуки польових пісень, до глибини зворушуючи серце»³.

Ї-Фу-Туан вважає, що художня література «передає інтимний досвід, зокрема досвід місць»⁴. Романтична естетика започаткувала конвенцію читання в «книзі Природи». Скажімо, персонаж Адама Міцкевича, ніби чарівник, запитує про щось землю, «велику, / Німу для городян, для нього стоязику» [«Пан Тадеуш», II, 9–10, переклад М.Рильського]. Креси стають простором творення поезії. Категорія природоцентризму, що передувала «союзу із землею», опиняється в центрі аксіології кресової літератури. Т. Лопалевський, описуючи художні прийоми А. Міцкевича, використані при змалюванні «країни літ дитячих», виділив міф про

natury (Kraków 1851). Я. Колбушевський, підкреслюючи важливу роль цієї праці для Вінценза, звертає увагу на те, що в ХХ ст. «краєвид» став надто слабкою сполучною ланкою, і тому наголошувати потрібно інтеграційну вартість міфу краєвиду. Пор. його дослідження: *Geografia Stanisława Vincenza // Świat Vincenza, op. cit., s. 255–256.*

¹ Цит. за: А. Patkowski *Regionalizm // Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928.* – Kraków, 1928. – S. 787.

² K. Skirmuntt. *Kartki polityczne, op. cit., s. 49–50.*

³ Там само, с. 34.

⁴ Yi-Fu-Tuan, *op. cit., s. 205.*

Антея, який, на його думку, мав символічне значення щодо екс-одусу мешканців Кресів після I Світової війни¹. Подібним чином Ян Булгак у вступі пише від імені покоління нових вигнанців:

Tyś mi jedna pozostała
bliską, ziemio. Ach, ty jedna,
rozedrgana echem cała,
mówisz do mnie, mówisz ze dna
głębin twych tysiącem głosów
(...)
Mówisz do mnie jak ta matka
dobra, wierna do ostatka,
i w nieszczęściu, i w rozłące².

Ти єдина залишилася
близькою. Ах, єдина,
ти відлунням промовляєш
з глибини до мене
тисячами голосів.
(...)
До мене ти говориш, ніби мати,
безмежно вірна, добра ти,
в нещасті і в розлуці.

Із перспективи «далекого бачення»³ кресова література між-воєнного двадцятиліття є «великим музеєм комунікативних подій»⁴. Значна частина інформації в ній передається за допомогою семантики простору. «З інформації, закодованої у просторі, –

¹ Пор.: Т. Łopalewski, *op. cit.*, с. 210–211.

² J. Bułhak, *Moja ziemia*. – Wilno, 1919. – S. 136.

³ С. Буркот зауважує: «У баченні “зблизька”, з перспективи учасника літературного життя епохи важливішими видаються (...) заперечення і відкидання; у баченні “далекому” (...) більш значущими стають великі продовження, бо вони дають можливість окреслити течії, суттєві для культури даного суспільства». Див.: S. Burkot. *Proza XX-lecia międzywojennego z perspektywy współczesnej* // «Miesięcznik Literacki», 1978. – Nr 9. – S. 91.

⁴ Формула запозичена з книжки К.Дмітрука, *op. cit.*, с. 279.

зазначає Кшиштоф Дмітрук, – ми можемо відтворити різні складники „комунікативної драми”»¹.

Розпочнемо з опису акватичних мотивів. Так, географія річок у романтичній поезії починається від Німану і Вілії Адама Міцкевича². Поет створив апострофи до рік, що виявилися дуже тривалими для пейзажного канону Литви. Німан постає в поезії як «річка дому, батько, рідна вода, князь литовських рік, дзеркало Литви, громадянин пуц»³. Часто спершу суб'єктивна таксономія стає обов'язковою і перетворюється на об'єктивну⁴. Так відбулося з Міцкевичевою прекрасною долиною біля Ковна, отією «долиною, найпрекраснішою на світі»⁵. Подорожування «долинами рік» є не лише захопленням «напувати зір» надзвичайною красою краєвиду, а й вдихати «на повні груди» рідну землю⁶. Станіслав Буркот довів, що поняття своєї землі в період романтизму не було однозначним. Після Віденського конгресу воно набуває нових значень. «Свої землі – означає лише, що вони гідні збереження, захисту, пам'яті»⁷. Згодом витворюється ціла низка споріднених понять: своє, самородне, національне. Своє віднаходиться в рідному краєвиді, рідних деревах, руїнах старих замків, у звичаях, костюмах тощо.

«Семантичне поле „свого”, – робить висновок С. Буркот, – знає під кінець романтичної епохи виразного розширення і метафоризації: Саме поняття означає не так фізичну, як духовну територію, стосується національної свідомості...»⁸

Річки найчастіше живлять історичну уяву, що притаманно, зокрема, міжвоєнній літературі. Адам Гжимала-Седлецький,

¹ Там само, с. 221.

² Пор.: J. Bachórz. *Akwatyczne motywy // Słownik literatury polskiej XIX wieku* / Pod red. J. Bachórze i A. Kowalczykowej. – Wrocław, 1991. – S. 8.

³ Перші три означення походять із творів А. Міцкевича, наступні – з вірша «До Німана» Юліуша Корсака, останні – з твору В. Поля.

⁴ Пор.: J. Kolbuszewski. *Ochrona...*, *op. cit.*, s. 61–62.

⁵ Пор.: J. Kolbuszewski. *Dolina najpiękniejsza w świecie // «Ruch Literacki»*, 1987. – Nr 2. – S. 81–97.

⁶ Пор.: Z. Gloger. *Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*. – Warszawa, 1903 (особливо частина, присвячена описові Німану).

⁷ S. Burkot. *Polskie podróżopisarstwo romantyczne*. – Warszawa, 1988. – S. 219.

⁸ Там само, с. 223.

дивлячись на карту рідного краю з перспективи центральної Польщі, пише: «Вісла тече країною, ніби віхами рідної історії. Зійшовши з Силезьких гір, прокладає вона русло на схід, ніби дороговказ, спрямований до польських кресів – до Львова і Кам'янця-Подільського. Після того, як вбере вже вона в себе кришталеві татринські води Скави, Дунайця і Сяну і достатньо окреслить своїм напрямком дорогу до безцінних східних окраїн, повертає на північ, щоб оком господині придивитися до початків польської історії»¹.

Річки Вілія і Вілейка утворюють сердечну, родинну артерію², а також – під час повені у квітні 1931 р. – «відкривають велич руїн», є «воскресінням вікової, буйної, кресової культури, її зв'язку зі сходом і заходом, багатство її складників»³.

У Т. Лопалевського є знаковий опис Німану: «Німан, достойний старець, сивою піною часом бризне на прибережний пісок і тече далі, не озираючись ні на що, і шепоче щось сам до себе з гнівом чи смутком. Поверне праворуч – вартового зі зброєю побачить, ліворуч подається – інша озброєна постать його сполохає. Вартові через ріку дивляться один на одного, уважно, підозріло, по-чужому... Там Литва, а тут Польща. Розводить Німан руки і шматок суші обіймає, ніби хоче його винести понад ті кордони, як за давніх часів. Цей кавалок землі назвали островом Любові; людей на ньому немає, а посередині через зарості тягнеться колючий дріт: і тут кордон. Там Литва, тут Польща, там твоє, тут моє – а колись про все разом говорили “наше”»(MN, 170).

Автор моделює значення русла Німану. Застосована антропоморфізація робить із річки *батька*, який самою своєю екзистенцією зберігає пам'ять про минуле, про давню державно-територіальну спільноту; він то обурюється, то сумує через конфлікт між дітьми цієї землі. Бо Литва – це земля Любові, а річки, що сяють атласною блакиттю, з давніх-давен нагадують «шлюбну стрічку»⁴.

¹ A.G. Siedlecki. *Cud Wisły*. – Warszawa, 1920. – S. 17.

² W. Hulewicz. *Miasto pod chmurami*. – Wilno, 1931 (вірш «Rzeki»).

³ H. Mortkowicz, *op. cit.*, s. 182.

⁴ Поп.: Z. Bohdanowiczowa. *Elegia // Pamiętnik Wileński, op. cit.*

І хоча Німан тече в «чужу» країну, «уява, насичена дійсністю буття, відтворює образи в романтичних формах»¹.

Здається, що в смуткові за річкою Німан, який сприймається як географічний показник кресової давнини, захована глибша, міфічна цінність. «Річка, – говорить Вінценз, – може поволі виховувати певне почуття спільноти, оскільки колись вона була одна для всіх, “як королівство”... Вона була стрижнем, видимим і реальним. Коли людина зрозуміє своє оточення і ввійде в акорд згоди, як річка, вона стане сильнішою й глибшою, зрозуміє наміри природи, що кличе і навчає, а не примушує»².

«Велична Двіна»³ є не тільки претекстом до появи естетичних рефлексій, як, скажімо, в поетичному циклі Ольги Даукшти «Двіна у сутінках». Ця річка передусім становить природний кордон на північному сході Речі Посполитої, тому здобуває ім'я Рубон, визначаючи «найdalejší околиці нашої вітчизни»⁴. М. Ванькович називає її Рубіконом, бо «тут несе воду» далекий Схід, з якого Польща мусить відходити все далі⁵.

Дніпро в поетичній топографії В. Поля плинув «*Ukrainą żyzną, / Starą rycerzy i mogił ojczyzną*»⁶ (Україною родючою, / Лицарів і могил вітчизною старою), бо Україна була міфічним свідком лицарського минулого Речі Посполитої. У період битв за територіальне оформлення II Речі Посполитої Юзеф Пузина «великі води Дніпра змалював як найdalejší край польської землі»⁷. У Влодзімежа Петшака з того краю кличе скривавлена вітчизна⁸. У Яна Спєвака «порогів крик і посвист» Дніпра приносять свій віковий тягар⁹, а в Єжи Бандровського Дніпро «дивний, таємничий, містичний»¹⁰. Марія Дунін-Козицька надасть Дніпру пророчої сили, підкрес-

¹ J. Remer. *Wilno i województwo wileńskie // Polska w krajobrazie* / Wyd. dra T. Złotnickiego. – Warszawa, 1930. – Т. 2. – S. 120.

² S. Vincenz. *Krajobraz jako tło dziejów, op. cit.*, s. 384–385.

³ Поп.: Т. Łopalewski, *op. cit.*, s. 93.

⁴ W. Wakar. *Polska. O ziemi naszej.* – Warszawa, 1916. – S. 23.

⁵ Поп.: М. Wańkowicz. *Anoda...*, *op. cit.*, s. 18.

⁶ W. Pol. *Do Dniepru // Dzieła.* – Т. 2. – Lwów, 1875. – S. 343.

⁷ J. Puzyna (Wejdawutas). *Znaszli twój kraj // Ojczyzna.* – Fryburg, 1916.

⁸ Поп.: W. Pietrzak. *Dwie rzeki // «Okolica Poetów»*, 1936. Nr 2. – S. 8.

⁹ Поп.: J. Śpiewak. *Wiersze stepowe.* – Warszawa, 1938. – S. 11.

¹⁰ Поп.: J. Bandrowski. *Syn Dniepru.* – Poznań, 1921. – S.26.

люючи за допомогою метафори драму новонароджуваної української держави, яка, «звільняючись» від польського впливу, потрапляє в орбіту впливу совітської Росії: «Несе Дніпро на своєму хребті грабіжників (...). Котяться хвилі до вільного Запоріжжя. Там, б'ючись об пороги в місячну ніч, виплачуть вони сумну пісню про народ, що прагнув свободи, а потрапив під криваву владу у стократ страшніших тиранів... Її відлуння виловить із глухого водного шуму невідомий кобзар ... Перекладе на чари могутньої пісні болю й страху!»¹.

У свою чергу, Дністер постає як «перлина краєвиду», що відкриває, особливо в Заліщиках («польському Мерані»²), свою багату душу³. Ця річка воскрешає в пам'яті події лицарського минулого у пониззі Дністра⁴.

У «Pożodze» («Пожежі») Зоф'ї Коссак-Щуцької Дністер (хоч і не згаданий) отримує назву «вірної ріки», що несе кармелітську символіку і виконує функцію захисту, очищення і зцілення людини, яка опинилася у вирі революційних подій⁵.

Не залишилися поза увагою і річки Полісся. Деякі з них, наприклад, Стир і Стохід, є «живими пам'ятниками» волинського шляху легіонів⁶. Серед знакових описів найбільше вирізняється опис Прип'яті. Ю. Мацкевич порівнює цю «найдикушу річку Європи» з Нілом, бо щороку, розливаючись на десятки верст, вона дарує мешканцям рибу. Авторіві «Болотних бунтів» мандрівка Прип'яттю нагадає мандрівку Амазонкою (різниця лише в розмірах). Ця водна артерія є останньою річкою у Європі, яка роз-

¹ M. Dunin-Kozicka. *Burza od Wschodu. Wspomnienia z Kijowszczyzny 1918–1920* (1925). Цит. за вид.: Warszawa, 1990. – S.171.

² Пор.: Т. Kunzek. *Województwo tarnopolskie // Polska w krajobrazie, op. cit.*, t. 2, s. 74.

³ Пор.: А. Fiedler. *Przez wiry i poroży Dniestru*. – Poznań, 1926. – S. 27–28.

⁴ Пор.: К. Brończyk. *Chorągiew na stepie* та W. Pol. *Do Dniestru // Dzieła*. Т. 2, *op. cit.*

⁵ Ось цей опис: «На хвилину я сперлася на поручень мосту. Ріка ще не замерзла, і між покритими високим снігом берегами текла поважна, стрімка вода. Вода – стара і мудра, вода пестунка, вода цілителька. Добра вода. Добра, бо ніщо так, як вона, не вчить, що все минає (...). Ніч любові тільки здається коротшою за ніч розпачу, але обидві минають однаково...» // *Pożoga. Wspomnienia z Wołynia 1917–1919* (1922). Цит. за виданням: Rzeszów: Resovia, 1990. – S.190.

⁶ А. Rawski. *Odkrywać trzeba Wołyń // „Znicz»*, 1934. – Nr 2. – S. 32.

ливається «серед незайманої пуші впродовж сотень кілометрів»¹. Подорож відбувається в часі і просторі, її учасникам здається, що вони опинилися не просто в іншій частині Польщі, а в іншій частині світу: ніби в малайських селищах. Ця безбережна річка перебуває у невинному русі. Відтак множаться порівняння подорожніх: це справжня Венеція, веслярі – екзотичні гондольєри сходу², а пристані – це прекрасні річкові порти. Полісся стає символом невисловленого романтизму. Характерним є такий опис: «Просто з трав вигулькує Пінськ над водою. Білий, він біліє монастирем єзуїтів, собором, церквами. Його видно здалеку, бо Господь Бог тут зробив простір рівним, як таця, зеленим, як малахіт, блакитним від неба і сонячним, ніби рай»³. Це знаковий приклад. У Мацкевича краєвид не політизований, як у Єнджея Гертиха, у якого ознака «малайськості» Полісся стає аргументом на користь національного «показу» поліщуків. Він має, натомість, іншу визначальну рису – прив'язаність до території. Серед трьох, виділених автором, різновидів патріотизму (національного, доктрини, пейзажу), його цікавить лише патріотизм пейзажу⁴.

Невичерпне багатство значень породжують озера Віленського приозер'я (Нароч, Дрисвяти, Дрив'яти) і Полісся (Світязь, Вигонівське). Їхню культурну вартість санкціонувала передусім романтична легенда, яка залишила у спадок «баладні озера»⁵. У творах романтиків в озерах жили таємні сили, а їхні глибокі води «промовляли» про «зачаровану» історію вітчизни. Вони мали також здатність судити про людські вчинки⁶.

У свідомості мешканців Кресів періоду міжвоєнного двадцятиліття озера мали не лише туристичне чи спортивне значення.

¹ J. Mackiewicz, *op. cit.*, s. 126.

² Поп.: Н. Mortkowicz, *op. cit.*, с. 144, та J. Giertych. *W Polsce między wojnami*. – Londyn, 1950. –Т. 1. – S. 238, 258 (аналогія між Поліссям та малайським селом).

³ J. Mackiewicz, *op. cit.*, с. 132.

⁴ Поп.: N. Taylor. *Józef Mackiewicz w dwóch kontekstach: kresowiec i emigrant polityczny // Nad twórczością Józefa Mackiewicza / Szkice pod red. M. Zybury*. – Warszawa: Wyd. Baza, 1990. – S. 23.

⁵ Поп.: K. Wierzyński. *Droga do Nowogródka // Wolność tragiczna*. – Lwów, 1936. – S. 9.

⁶ Поп.: J. Bachórz. *Akwatyczne motywy, op. cit.*, с. 7.

Вони були передусім джерелом таємничої краси рідної природи, становили образне втілення т.зв. життя на озері¹. Озера – це екзотика далекої країни, купання на чистій глибині, її особлива музика. Озера – це вираз любові до малої батьківщини.

Скажімо, озеро Нароч, зване *Mare Lithuanicum* (Литовське море), в описі Т. Лопалевського має форму серця (MN, 99); воно змальоване в ліричній, майже сердечній тональності. Натомість Ю. Мацкевич, зображуючи його в реалістичній традиції, підкреслює, що для навколишніх мешканців Нароч є природним джерелом заробітку, навіть виживання. Автор описав місцеву спільноту, глибоко закорінену в історію, яка володіє озером на основі неписаного закону батьків і дідів, що передавали нащадкам знання про природне право власності на озеро. Тутешні рибалки, піднімаючи 1936 року страйк проти нового закону, який позбавляв їх такого права, кажуть: «Ми возера Польщи не хочем оддаць»².

І зовсім іншу, ностальгійну тональність має вірш Чеслава Мілоша «W mojej ojczyźnie» («В моїй вітчизні», 1937). Автор згадує величезне лісове озеро в контексті багатьох пережитих, пам'ятних деталей. Такий реалістичний рівень тексту становить лише основу для універсальних сенсів, бо вже метафора *озеро терну*, поруч з усіма іншими (психоаналітичними, теологічними, філософськими) значеннями вказує на драматизм і невідворотність прощання з вітчизною-Литвою, яку все сильніше роздирали польсько-литовські антагонізми³.

* * *

Аксіологічного значення набули різні елементи «степової іконосфери», складниками якої, поруч зі степом, були кургани,

¹ Пор.: М.К. Pawlikowski. *Wojna...*, *op. cit.*, с. 57.

² J. Mackiewicz, *op. cit.*, с. 67.

³ Цей вірш добре ілюструє творчий метод віленських поетів із групи «Жагари». Без сумніву, в їхній творчості здійснюється «поєднання із землею», причому одичне підлягає трансформації в загальне, універсальне. Топографічні деталі стають елементом широких візій. Вільно еволюціонує в напрямі «міста без імені», а «хмари» (у вірші Мілоша) не є вже елементом пейзажної краси «міста під хмарами», а набувають філософсько-релігійних ознак.

дерев'яні хрести, бур'яни, випадково відкриті білі кістки, стара зброя, сліпі лірники та хутори й церковки, що видніються зда- леку¹. Вони творять образне поле топосу «матері-України», зем- лі, яка в ХІХ ст. асоціювалася з колискою польського народу, де в степових могилах і курганах спочивали «найдавніші предки»². Уже в тридцять роки ХІХ ст. було помічено специфіку літерату- ри, яка описувала історію і краєвиди України, що стали «своєрід- ною літературною землею обітованою»³. Поступово формувався канон рідних «тем романтичного пейзажу», доповнений пізніше Г. Сенкевичем у «Вогнем і мечем» веристичним потрактуванням «мальованої історії». «Мати-Україна» в ХІХ ст. мала два обличчя: *поетично-гарне та лицарсько-героїчне*⁴.

Манеру пейзажування, що залишилася у спадок від епіго- нів романтизму, посилили ті молодопольські традиції, в яких майстерно поєднувалася естетика краєвидів і стереотип спусто- шеної, смутної, зажуреної і буйної України. На кресах вони ще функціонували навіть у час, коли головні протагоністи вступної фази модернізму скеровували свою увагу до інших естетичних цінностей. Казимеж Пшерва-Тетмайер мав великий клопіт, коли йому довелося оцінити надісланий із Києва збірник «*Różnymi szlaki*» («Різними шляхами», 1906). Замість замовленого вступу він написав і передав лише листа, в якому, зокрема, зазначив: «Тепер час енергії, а не меланхолії»⁵. Так само Тадеуш Михаль- ський у доробку наймолодшої польської пісні на Україні не ба- чив «місцевого елемента і тла». Помітив натомість вплив «чудо- вої міріамівської школи»⁶.

¹ Пор.: W. Okoń. *Alegorie narodowe. Studia z dziejów sztuki polskiej XIX wieku.* – Wrocław, 1992. – S. 48–49.

² Так само, с. 46.

³ Пор.: J. R. Krzyżanowski, *op. cit.*, с. 393.

⁴ W. Okoń, *op. cit.*, с. 85.

⁵ Цит. за: T. Zienkiewicz. *Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918.* – Olsztyn, 1990. – S.129.

⁶ Пор.: там само, с. 129. Підтвердженням наведених висновків є поетичний цикл «У степах», який на межі II Речі Посполитої написала Вацлава Чеховська й надіслала «з херсонських степів» до Варшави.

Артур Гурський, створюючи на початку міжвоєнного двадцятиліття характерний синтез кресових земель, писав про Русь-Україну: «Там степами плинуть звуки срібних дзвонів і ллються пахощі розпалених сонцем трав, хати стоять у мальвах і соняшниках, ніби любовні гнізда голубів; у затінку горіхових дерев там походжають дівчата в білих сорочках – стрункі візантійки, які можуть убити коханця; тут усе буйне й безкрає, і радісне до переляку, а за цим скрадається тінь зради з блиском ножа в очах. Тут ярами і бур'янами бродить Вернигора, його білий кінь нахилиє голову і втягує ніздрами запах крові, розлитої по землі (...)»¹.

Варто ближче придивитися до листів, які 1913 року Зоф'я Косак надіслала з Кресів до журналу «Wieś i Dwór» («Село і двір»). У першому з них вона змалювала характерні елементи кресового пейзажу: *непропорційної величини будяки*, подібні до єврейських свічників, які стоять по боках старого гостинця, *як охорона кресів; гостинець, шириною в кілька метрів*, ніби відлуння *широкого, панського жесту*, що за ним *хоругви шерегами йшли в атаку*; та двори, села, *зарослі садами*, церкви й цвинтарі у *фруктових садах*. Ностальгійну естетизацію супроводжує героїчна легенда, що, втім, не перешкоджає більш евристичному потрактуванню «краєвидів». Зоф'я Косак писала: «Багато змінилося відтоді, як ним [старим гостинцем. – С.У] ходили останні польські лицарі; заорано степи, на яких паслися коні Еміра Жевуського; білі монастирі на високих пагорбах перетворено на церкви, замки – на охоронні казарми, а по селах типові, широкі польські двори жалібно визирають з-під зеленої бляхи, ніби соромлячись цього православного накриття (...). І хоча Могорт не впізнав би свого краю, хоча пейзаж змінився цілковито як у своїх обрисах, так і в кольорі, багато тут ще залишилося від минулого, живим був ще слід після того польського жесту. Його видно у старих будівлях і широких королівських гостинцях, давніх греблях на ставках,

¹ A. Górski. *Kresy jako element jedności* // «Kresy» (Wilno), 1922. – Nr 2. Цит. за розширеною версією «Drogi do kultury». – Warszawa, 1934. – S. 14–15.

які нині стоять непотрібні серед лугів, по старих костьолах, дворах і могилах»¹.

У наступному листі² цей образ доповнюють ідилічно змальовані постаті мешканців-автохтонів. Волинський люд, пише авторка, є *дуже симпатичний у своїй первісності*, тут гарні дівки з *красивими формами ніг і рук*, вони, співаючи, завзято працюють у полі; тут живуть колоритні діди. На канві буколічної картини Кресів З. Коссак зображує, мабуть, мимовільно, як відходить звідти, зі сходу, «польськість». Поруч із цитованими свідченнями авторка наводить перелік деяких стереотипних елементів Поділля. «Поділля, найвіддаленіші наші креси, – зауважує вона, – є країною степів і просторів. Нині воно спокійно царює над іншими нашими кресовими землями, і якщо раніше цілі військові загони мусили пильнувати подільські простори, тепер лише старий „дід”, що живе у примітивній землянці, пильнує віддалені від людських садиб орні поля і степи»³.

Згадані листи становлять надзвичайно важливий інтерпретаційний контекст для просторової аксіології, яка постає в кресовій літературі вже у двадцяті роки міжвоєнного періоду. Стереотип України з молочними ріками й медовими берегами, що народився в XVII ст.⁴ і був відчутний ще перед I Світовою війною, тепер піддається сумніву. Активізується семантика постійних елементів кресового пейзажу, які вже інформують про нові події.

Степ, який у баченні романтиків був метафізичним образом світу, відображенням людської долі або втіленням образу свободи⁵ (ще 1913 року Віктор Держановський у виспіві поезії «Z Ukrainy» («З України») риторично запитував: «Життя! Чому ти не буйний, вільний степ»⁶), у двадцяті роки набуває нової семантичної конкретизації. У Марії Дунін-Козицької він постає як фігура

¹ Z. (Zofia Kossak-Szczucka). *Korespondencja z Kresów* // «Wieś i Dwór», 1913. – Z. V i VI. – S. 28.

² Podolak (Z. Kossak-Szczucka). *Z Podola* // «Wieś i Dwór», 1913. – Z. XVI. – S. 8–10.

³ Там само, с. 8.

⁴ Поп.: J. Kolbuszewski. *Legenda Kresów w literaturze polskiej XIX i XX wieku* // *Między Polską etniczną a historyczną* / Rred. W. Wrzesińskiego. – Wrocław, 1988. – S. 49–50.

⁵ Поп.: Ł. Ginkowa. *Step* // *Słownik lit. pol. XIX w., op. cit.*, с. 891–893.

⁶ W. Dzierżanowski. *Z Ukrainy* // «Wieś i Dwór», 1913. – Z. XVII. – S. 4.

загибелі й нищення, як «внутрішній пейзаж», сповнений зовсім іншим, ніж раніше, змістом: «Перед нашими очима рухався степ, укритий подекуди навіяним, замерзлим снігом, а місцями чорний і безнадійно похмурий, як усе те, що відбувалося на Кресах і в Росії, як цей потяг із вагонами для худоби, що везе бездомних мандрівників..., як наша біженська доля!»¹.

Натомість у Юзефа Лободовського, найпослідовнішого продовжувача романтичної «української школи», степ має здатність пом'якшувати страждання і позбавляти від самотності смерті. У вірші «Смерть Словацького» степ виконує функцію «Єлисейських полів і зеленої луки»². Дещо пізніше митець створить поетичну теогонію, в якій роль праслова, власне, виконує степ: «На початку був степ і Дух Божий літав понад степом»³.

У Ярослава Івашкевича степ є духовним простором знань про людину і світ, він зосереджує в собі цінність малої батьківщини. Степ стає доказом того, що для «людей звідти» мати-Україна не вмерла:

Przysłuchaj się tym szmerom, które w nas tak grają
Czyż to nie szelest kłosów, szeroki jak morze?
Czyż to nie oddech nocy, co płaszcz swój utkała
Z najwybrańszych zapachów stepowego pola,
Z popiołów i bodiaków? Czyż to nie jest granie
Najpiękniejszej krainy, która nas wydała⁴.

Прислухайся до звуків, які в нас так грають:
Чи то не шелест колосся, широкий, як море?
Чи то не подих ночі, що шати зіткала
З найвишуканіших пахощів степового поля,
З попелу й будяків? Чи це не музика

¹ M. Dunin-Kozicka, *op. cit.*, s. 255–256.

² J. Sawicka. *Złota wołyńska struna. O Łobodowskim w tygodniku «Wołyń»* // „Kresy», 1991. – Nr 6. – S. 57.

³ J. Łobodowski. *Słowo o koniach* // *Złota Hramota*. – IL Paryż. 1954.

⁴ J. Iwaszkiewicz. *Do Karola Szymanowskiego* // *Powrót do Europy*, Warszawa. 1931. – S. 83. Пор. також «Оду» Я.Івашкевича, опубліковану в ж. «Wiadomości Literackie», 1939.– Nr 10. – S. 1, яка більше не публікувалася, як і вірш «Do Karola Szymanowskiego».

найпрекраснішої країни, що нас породила

В історичному романі «1863 рік» Юліан Волошиновський використав топонім степу для драматизування ситуації, в якій опинилися повстанці – студенти з Києва, що читають селянам «золоту грамоту». Серед степових тонів з'являється жалобна, поховальна (як слава козача, як кров ляска, що зросила цю землю¹) та звичайно-героїчна нота. Отже, переважає мінорна тональність, тоді як земля є приголомшливо травнева².

На землі кресів, особливо на українській, як на давньому великому могильнику (Ю.Б. Залеський), залишило свій слід історичне минуле Речі Посполитої. Кресові кургани були свідченням живої історії, що розігрувалася на цих теренах. Ці елементи краєвиду часто представлені в естетичній конвенції пейзажу: *W kurhanów cieniu, przy wichrów muzyce / O przeszłości tak błogo, tak słodko się marzy*³ (*У тіні курганів, під музику вихорів / Про минуле так солодко мріється*). Вони промовляли також «якоюсь таємною силою, що (...) кликала: слухай голос курганів, минулу пісню» про лицарів, які гинули за віру й Польщу⁴. У «Przeoranych szlakach» («Переораних шляхах») Марії Дунін-Козицької кургани свідчать про складні національні та політичні проблеми на Кресах. Водночас вони дають пробачення вини. «Братська могила» в Немирові є вже не тільки оскарженням, але й кладовищем похованої навіки збройної боротьби між братніми народами: українським і польським⁵.

Евгеніуш Малачевський в оповіданні під промовистою назвою «Miodowy tydzień na Ukrainie» («Медовий тиждень на Україні») послідовно і в різний спосіб зіставляв поетичний міф України з актами кривавої драми, що розігрувалася, скажімо, на порослій квітами і густою травою луці. Сцени жорстокого насилля, в яких беруть участь гарні молодіці, супроводжують солов'їні трелі⁶.

¹ J. Wołoszynowski. «Rok 1863». – Poznań, 1931. – S. 305.

² Там само, с. 304.

³ W. Dzierżanowski (вірш без назви) // «Wieś i Dwór», 1913. – Z. XVII. – S. 5.

⁴ A. Urbański. *Z czarnego szlaku...*, op. cit., с. 10.

⁵ M. Dunin-Kozicka. *Przeorane szlaki*. – Lwów, 1930. – S.300.

⁶ E. Małaczewski. *Koń na wzgórzu*. – wyd. 2. – Warszawa (1922). – S. 114–115.

Міф української ідилії є тут карикатурно конвенціоналізованим і поступається місцем суворій дійсності.

* * *

Багатою на значення є відроджена «поезія руїн», яка щодо європейської романтичної культури вже в польській версії романтизму представляла глибші, драматичніші сенси. Вона ставала просто «поезією національних пам'яток»¹. Річ Посполита, яка територіально все більше відступала на захід, у сфері художньої літератури інтенсивно зверталася до символів польськості і давності. Із цивілізаційним впливом польськості на Сході повсюдно пов'язували двори, палаци разом із садами та парками, замки й монастирі.

Проблему психокультурної цінності «втрачених місць»² висвітлювали за посередництвом опису знищеного краєвиду. Утім, історичний вимір місць постає не тільки в архітектурній деталі, а й у рельєфі краєвиду чи, скажімо, в деревах, свідках минушого часу. «Лише усвідомлення небезпеки, – зауважує Чеслав Мілош, – яка чигає на те, що любимо, дозволяє збагнути вимір часу і в кожній речі, яку бачимо й якої торкаємось, відчути присутність минулих поколінь»³. Тому старі обійстя і буйність навколишньої рослинності пробуджували «мимовільну поезію спогадів». Майже підсвідомо виникають спогади про тих, «хто садив ці величезні дерева і жив у цьому столітньому домі, про цю ріку часу, яка протекла над цим місцем»⁴.

Літературним уособленням долі мешканців Кресів стали дерева, рослини, характерні для східного пейзажу, ліс. Такий літературний дискурс функціонував не у пустці, а становив спільну складову певних комунікативних систем. У кресовій

¹ Поп.: S. Burkot. *Polskie podróżopisarstwo...*, op. cit., s. 221–222.

² Категорія, яку Ч. Мілош аналізує у книзі «Шукання вітчизни». – Kraków: Znak, 1992. – S. 187–210.

³ C. Miłosz. *Świadectwo poezji. Sześć wykładów o dotkliwościach naszego wieku*. – Warszawa, 1987. – S.6.

⁴ E. Orzeszkowa. *Nad Niemnem* (1888). Цит. за вид.: Warszawa, 1988. – S. 22.

рустикальній культурі атавістичний культ лісу¹, як і майже родинна прив'язаність до дерев, були показником своєрідного розуміння симбіозу, який існує між людиною і природою. Сформувалася відповідна мова висловлення правди про людину, світ і природу, особливо коли йшлося про «закорінення» і «викорінення» індивідуума і цілих суспільних груп. Така мова була найбільш зрозумілою для членів цих спільнот, оскільки вона несла з собою яскраву образність, а процес конкретизації низки цінностей ототожнювався з реалізацією притчі в світі, в якому вони існували.

Найчастіше обирався метод використання конвенції «простору, що промовляє»². До нього зверталися З. Коссак-Щуцька, Марія Дунін-Козицька чи Ганна Кшеменецька³. Зруйнований простір двору мав сам за себе промовляти до уяви й сумління читача: наприклад, *величне Плужино Тишкечів піднімає до неба обпалені мури, ніби каліка руки*⁴. Виникла свого роду літанія місцевості й гекатомба місць, що нагадує написи на могильних плитах. У творі «Кінь на пагорбі» (*Koń na wzgórzu*) оповідач поступово розпізнає такий могильний сценарій і «огиду» здійсненого більшовиками спустошення всього, що тільки могло в них асоціюватися з двором, а фактично поєднувалося з колом цінностей середземноморської⁵ культури. Розмір і спосіб нищення говорять про духовну пустку руйнівників. Оповідач питає: «Якщо ці люди залишають

¹ Про це, зокрема, пише Ч. Мілош у нарисі про Родзевич. Пор.: *Szukanie ojczyzny*, *op. cit.*, s. 23–24.

² Пор.: G. Genette. *Przestrzeń i język* / Przeł. A.W. Labuda // «Pamiętnik Literacki», 1976. – Z. 1.

³ Детальніше проблему ми висвітлюємо в розділі «Спільнота страждених і вигнанців».

⁴ Z. Kossak-Szczucka. *Pożoga*, *op. cit.*, s. 283.

⁵ Символічне значення має така сцена: «Мою увагу привернув великий фоліант, який валявся на підлозі, недбало розгорнутий. На потріпаних сторінках було видно рештки товстої позолоти по берегах, а між нею, на папері, пожовклому від часу, грецький шрифт. На мене війнуло спогадами знайомого змісту: божественний Платон захищає безсмертного Сократа (...) Утім, раптовий сморід змусив мене відсахнутися від розгорнутої книги... Перегорнуту сторінку вкривали огидною липкою калюжею людські екскременти. Як я переконався, з усіма вишуканими книгами цієї бібліотеки якісь читачі вчинили так само, як із описаним вище Платоном». E. Małaczewski. *Koń na wzgórzu*, *op. cit.*, s. 200.

по собі такі сліди, що ж тоді відбувається в них всередині?»¹. Це речення завершує опис понищеного старого обійстя, а породжена семантична аура переноситься також на сцену смерті саду: «І тут настигав мене кошмар в образі кущів південних рослин, які були винищені докорінно, так, щоб ніколи вже не змогли ожити; в образі мальв, троянд, жоржин, соняшників, позбавлених, мабуть, ударами палиці або батога; в образі всіяних зеленими ще плодами яблунь і груш, віти яких впиралися у столочену траву: відламано їх від материнського стовбура, що світив у місці відламанної гілки страшною білою раною»².

Інший художній метод використав Мельхіор Ванькович. Його твір «*Szczeniecie lata*» («Отрочий вік»)³ починається як типові щоденникові спогади: «Ваньковичів було, як мочарів на Мінщині» (Sz. 15); а закінчується так: «Кресові двори вже вимерли. Їхніх колишніх мешканців раз по раз проводить на цвинтар усе менше людей у поруділому вбранні. А навколо шумить Польща...» (Sz. 130). Між цими двома інформаціями вміщено барвисту розповідь про звичаї та історію польських землевласників на просторах литовсько-білоруських кресів. Порівнюючи «формулу початку» і «формулу кінця»⁴ тексту Ваньковича, необхідно підкреслити характерний перехід від численності (рід Ваньковичів розсіяний від Вітебщини до Полісся) до образу Кресів як цвинтаря Речі Посполитої, фінального у творі. Окрім того, порівняння роду з мочарами, характерними для країни *беріз, туману і вересу*, є вдалою заповіддю художнього прийому, промовистого для твору «Отрочий вік». Таким прийомом є своєрідний осмос між людьми і природою.

¹ Там само, с. 220.

² Там само, с. 220–221.

³ M. Wańkowicz. *Szczeniecie lata* (1934). Цит. за вид.: *Czerwień i amarant*. – Kraków, 1974. У дужках після цитат подаю скорочення Sz. і цифру, що означає номер сторінки. Пор. також S. Uliasz. *Pożoga świata kresowo-ziemiańskiego w kontekście «Szczeniecych lat» M. Wańkowicza // Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur. Materiały I Międzynarodowej Konferencji / Pod red. E. Feliksiak*. – Białystok, 1992. – S. 267–292.

⁴ Поняття запозичені з книжки М.Р. Майенової: M.R. Mayenowa. *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław, 1979.

Цей мотив проходить через увесь твір і стає панівним у кінцевих кульмінаційних образах.

Повість Ваньковича становить собою передусім «драму польського краєвиду на східних рубежах, показану зсередини, як життя і відхід кількох дворів»¹. Автор у закінченні твору використав два великих образи, що вкладаються в багатопервову метафору, наближену, особливо в другому випадку, до притчі. Ось перша складова образу: «затягнутий політурою палісандр» приховує невидиму для калужанських очей істинну сутність дерева. Наступний рівень метафори, амарантова правда, відповідає палісандрові, сутність же дерева – це правда «сіра, личакова, вона з цієї землі, з боліт, з нужди, з суворого життя» (Sz. 126). Основне значення несуть такі два речення: «У дереві людства наростає новий шар. Кора тріскається». Паралельно до вислову «дерево у природі» функціонує метафоричний вислів «дерево людства».

Поруч із людьми та обійстями литовсько-білоруська природа є другим надзвичайно суттєвим мотивом твору «Отрочий вік». Вона, по-перше, стає тлом подій, що відбуваються поблизу мальовничих Нев'яжі й Уші. Ріки, ліси, двори потопають у зелені старих дерев – уся природа співіснує на рівних правах із людьми, приворожує й захоплює своїм життєвим багатством. Вона також є джерелом цінностей, повністю відсутніх у замкненому просторі двору, символізує світ, заснований на антиподах. Природа живе «разом із поколіннями дому» (Sz. 98). Тому на звістку про знищення старої липової алеї «спопеліло обличчя брата» (Sz. 98). У змальованій кресовій спільноті піклування про пореволюційну долю громади вмілих лісників іде в парі з турботою про світ природи: «(...) Що робить молодняк, глухарі? Чи взимку по іскристому снігу прокладено сто доріг безпанським лісом? (...) Чи не всихають липи, що стільки перебачили, обдерті на личаки? І чи не гинуть берези панянок, вцідивши сік до селянських глиняних глечиків?» (Sz. 117).

М. Ванькович у картинах природи вбачав метафору людської долі. Такі спостереження в нього є джерелом оптимістич-

¹ Z. Wasilewski. *Głosy o «Szczenięcych latach» i «Opierzonej rewolucji»* M. Wańkowicza // „Wiadomości Literackie”, 1935. – Nr 7. – S. 8.

ного сприйняття. Символіка смерті й відродження ґрунтується на постійному спілкуванні з природою, що, у свою чергу, в межах рустикальних цінностей є закономірним. Мало того, в культурі аграрних народів уявлення про постійні народження і конання є образом ідеї вічного повернення, а смерть є формою реінтеграції з циклічно відроджуваним космосом¹. У цьому контексті тривання постає лише атрибутом природи, воно не властиве ані обійстям, ані людям. Зокрема, ліс стає символом вічного буття на кресовій землі, ритм якого виявляється у поєднанні *нищення і становлення*², з якого постав інстинкт творення і тривання.

Ваньковичівська оповідь про міфічний симбіоз культур і традицій та про необхідність суспільного пристосування знайшла відповідник у метафорі «дерево людства», в якому наростає новий шар, завдяки чому дерево не вмирає, а набирає більшої сили для життя, не заперечуючи принаймні попереднього шару. Однаково важливою є «амарантова» і «личакова» правда. Автор про це пише в такий спосіб: «О, як люблю я, син цієї землі, обидві ці правди» (Sz. 126). Ванькович, залишаючи рідне гніздо, не заперечує ідеї закорінення польськості в долі кресової землі, яке, своєю чергою, тримається польськими зв'язками, немов мережею коріння (Sz. 84). «Отрочий вік», завдяки конструкції кінцевих образів, є художнім утіленням життєвої позиції, що виявляється в повазі до багатонаціональної мозаїки, в тривалому плеканні польськості й водночас у відкритості до всього, що непольське.

«Місцю» Ванькович приписує значну роль, бо веде розповідь «про кожну п'ядь землі». У доповіді, виголошеній у місцях, де відбувається дія твору «Отрочий вік», автор звернувся до польських і литовських письменників: «Усі ми мусимо собі сказати, що однаково на шкоду цій землі діє той, хто не бажає психологічно погодитися, що пріоритетне право на цю землю перейшло з рук польських у литовські, як і той, хто може тішити себе якийсь час нереальними мріями про те, що частина нашого народу (та,

¹ Поп.: J. i R. Tomicczy. *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka*. – Warszawa, 1975. – S. 125 i 138.

² M. Wańkiewicz, *op. cit.*, с.16.

яка переможно долала протягом віків численні випробовування) раптом зникне, відмовиться від своєї культури, якою живе»¹.

* * *

У період міжвоєнного двадцятиліття знаковими стають біографи емігрантів нового покоління. Дерево – елемент, запозичений із пейзажу найближчої їхньому серцю вітчизни, – робиться семантично містким складником образу пореволюційного викорінення. Александр Ледницький у статті про померлого Едварда Войнілловича – «людину без догани і кресового Катона», «справжнього вірця кресової відрубності», «видатну особистість, яка належала до старого світу кресів, що відходить»², – опублікованій на шпальтах «Світу», порівнював його з польським старим дубом минулої епохи, якого з корінням викорчував вихор історії. Автор писав: «Трапляються, хоча й рідко, дуби, глибоко врослі корінням у рідну землю; вони чинять опір усім бурям та громовицям і захищають своїм гіллям, оберігаючи слабших»³. Усі ці епітети стосувалися Е. Войнілловича, особистості, яка була для жителів Кресів прапором і дороговказом, яскраво виражаючи суть найновішої трагедії Кресів.

Аксіологія, створена довкола лісових насаджень, мала свою передісторію, зокрема в кресовій літературі. Нагадаємо лише про «сугестивність» наданих дубам значень у Северина Гощинського, подібну образність Марії Родзевич. «Дуб шумить про те, що все минає і марною є усяка велич перед Божою силою. Великий дуб дивиться і ліпше знає за нас, ефемерних...»⁴. Марек Чертван чудово розуміє його мову: «Жемайтис житиме завше! ... Завше! – здається, говорила земля, збідована поразками, втратами й постійною боротьбою. Вона підтакувала своєму синові»⁵.

Дуб Девайтіс, ім'ям якого названо твір, відіграє, згідно з інтерпретацією Анни Мартушевської, роль провідного мотиву, тіс-

¹ M. Wańkowicz. *Na zgodę polsko-litewską* // «Wiadomości Literackie», 1939. – Nr 34. – S. 6.

² M. Wańkowicz. *Anoda*, *op. cit.*, s. 75–76.

³ Цит. за: W. Lednicki. *Pamiętniki*. – Т. 2. – Londyn, 1967. – S. 550.

⁴ M. Rodziewiczówna. *Dewajtis*. – Poznań, 1946. – S. 254.

⁵ Там само, с. 254.

но пов'язаного з патріотичним звучанням. «Святість тих дубів пов'язана, напевно, з тим, що вони є символом вітчизни»¹. Додамо, що дерево Жемайтис було протягом довгого часу шановане литовцями як святе²; ім'я бога Перкунаса, як зазначає З. Глогер, жмудською мовою трансформувалося у Девайтис³. У «*Lesie leśnych ludzi*» («Літі лісових людей») дуби є скарбницею знань про історичну традицію: вони пам'ятають шведські, наполеонівські, повстанські часи, пам'ятають царські репресії і полювання на повстанців-мучеників. Вони найкраще знають «хроніку пущі»⁴. Герої віддають їм честь і уклін. У Родзевич це слово є знаком зародження в «тутешності».

Для інших письменників знаком «тутешності» є *мочарі*, яким право на громадянство в польській літературі надав Юзеф Мацкевич. Людвік Хомінський намагався шляхом семантичного аналізу цього слова створити географічно-культурну характеристику східних земель. Він нагадав основні його сенси й навіть низку синонімів: *болото, багно, твань*. І згодом написав: «Маємо, зрештою, образ (беручи *pars pro toto* (частину замість цілого)) цих земель, які, ніби мочарі, є останнім закутком первісної, автохтонної і незараженої урбанізмом людини, поєднаної з природою, якій людина не наказує, а сама слухає її голосу й виконує її накази»⁵.

Ці географічні мочарі сформували людину великої «життєвої сили, яку не можна втоптати в землю, як ці тихі й терплячі мочарі»⁶; людину, яка здатна підняти бунт проти удаваних цивілізаторів.

Образ лісу набув у літературі найрізноманітніших значень. Міцкевичівські лісові нетрі еволюціонували, особливо після Січневого повстання, до функції «природної фортеці», щоб, у свою чергу, в Елізи Ожешко з простору опору й боротьби перетворитися на святий «костел»⁷, місце пам'яті, освячене кров'ю мучеників,

¹ A. Martuszewska. *Jak szumi Dewajtis? Studia o powieściach M. Rodziewiczówny*. – Kraków, 1989. – S. 86.

² Поп: S. Mackiewicz. *Dom Radziwiłłów*. – Warszawa, 1990. – S.17.

³ Поп.: Z. Gloger, *op. cit.*, c. 48.

⁴ M. Rodziewiczówna. *Lato leśnych ludzi*. – NK. – Warszawa, 1988. – S. 82.

⁵ L. Chomiński. *Przedmowa // J. Mackiewicz, op. cit.*, s. XI.

⁶ Там само, с. XIII.

⁷ Поп.: E. Orzeszkowa. *Nad Niemnem*. – Т. 2. – Warszawa, 1988. – S. 52.

«на останню сторінку в книзі національного мучеництва»¹. Крім того, Ожешко усвідомлювала культуротворчу роль поселення в німанській пуші, доля якої мала також становити книгу польського дому на Кресах.

Цей особливий простір оживає в романі Юліана Волошиновського про 1863 рік, коли «поляки втекли до лісу, під захист засніжених дерев», і «знову захищалися проти неволі»². В образному трактуванні автора «1863 року» шум вітру несе безкінечні відлуння – наче стогони, скарги, зітхання.

Місце містичного центру сакралізованого лісового простору займає могила повстанця. Вона виростає, як того вимагає літературна традиція, до символу ідейного послання і має вплив на поведінку героїв. Так, наприклад, відбувається в «Odrutowanej okolicy» («Задротованій околиці») Анни Загурської. У «Lecie leśnych ludzi» («Літі лісових людей») могила й кістки, які в ній лежать, набувають рангу свідчення про кресове місіонерство. Із могили, що є межовим пагорбом, «ніби фортецею для сторожування й охорони»³, випромінюється ідея про тривання і готовність служити вітчизні. Поховання конденсують символічну правду про трагічну історію кресових земель, правду, яка в Родзевич стає вартістю, а відтак аргументом, що промовляє на користь об'єднання з Річчю Посполитою⁴.

Юзеф Мацкевич, втілюючи в «Buncie rojstów» («Болотяному бунті») образ-документ Рудницької пуші, також писав про все ще живу в людській пам'яті традицію Січневого повстання, втім, рішуче уникаючи її міфологізації. Твір віддзеркалює передусім сучасну екологічну свідомість. Спостерігаючи, як прогресує нищення пуші, автор обстоював ідею створення тут парку Природи – «єдиного такого роду в Європі», бо, як переконаний,

¹ W. Okoń, *op. cit.*, с. 20–21.

² J. Wołoszynowski, *op. cit.*, с. 456.

³ M. Rodziewiczówna. *Lato...*, *op. cit.*, с. 154.

⁴ «Гей, далекі рубежі Речі Посполитої, гей, тихі, пусті, подавлені, обезлюднені, перебиті, виселені креси, завмерлі під шпигунським оком злорадного грабіжника-ката, відірвані від Матері кордонами багнетів і земної сили, актами могутніх урядів і конгресів, стерті з карт! Такий твій голос і такі в тобі кістки й скарги лежать і чекають на поклик Матері-Пані!», *Lato...*, *op. cit.*, с. 125.

Рудницька пуща є останнім могіканином Центральної Європи. Пуща належить до величезного лісового комплексу, який тягнеться безперервно повз усі притоки Прип'яті аж до Дніпра¹. Автор приписує пущі функції об'єднання, зближення сусідніх країн, їхнього природного заслону.

Звернімо увагу, що вирубування лісів, як і нищення дерев у садах та парках чи обчухрування південних кущів, є знаком початку кінця кресової спільноти. Звернувшись до відомих літературних формул, можемо сказати, що перестає існувати країна *беріз, туману і вересу*, гине *вишневий сад*. Образ спустошеного краєвиду є ілюстрацією драми викорінення, а любовно збережені в пам'яті земля і пов'язані з нею старі прізвища, будинки, місця, дерева – з часу перед руїною – є вираженням потреби минулого і тих цінностей, які Сімона Вейль називає *enracinement* (вкорінення)².

Як «місця пам'яті», промовляють також руїни численних історичних замків на Кресах. Кресова земля уявлялася, наприклад Т. Лопалевському, як *пощерблений лицарський щит, оздоблений коштовним камінням, подряпаним і побитим у битвах* (MN, 178). Людина, чутлива до мови історії, писав далі Т. Лопалевський, помічає там великі імена й назви, поміж яких «Крево постає як один із найбільших символів минулого, а серед історичних реліквій – руїни Кревського замку на цих землях є найціннішою пам'яткою» (MN, 118). Вацлав Гізберт-Студницький зазначав, що історія замків є, по суті, історією цього краю³.

¹ Пор.: J. Mackiewicz, *op. cit.*, s. 193.

² Сімона Вейль пише: «Закорінення є, мабуть, найважливішою і водночас найбільш відомою потребою людської душі, яку при цьому важко визначити. Людська істота закорінюється шляхом реальної, дієвої і природної участі в бутті якоїсь спільноти, яка зберігає живі скарби минулого і виходить за допомогою своїх передчуттів у майбутнє. Природну участь обумовлюють самі собою місце проживання, народження, професія, оточення. Кожна людська істота потребує численних коренів. Повноту свого морального, інтелектуального, духовного життя вона має отримати завдяки середовищу, до якого за природою речей належить». *Zakorzenie i inne fragmenty* // S. Weil. *Wybór pism*. – Warszawa: Bibl. „Więzi», 1961. – S. 194.

³ W. Gizbert-Studnicki, *Z przeszłości Ziemi Wileńskiej [w:] Wilno i Ziemia Wileńska. Zarys monograficzny*, t. 1, Wilno 1930, s. 171. Пор. також: J. Remer, *Architektura monumentalna w woj. nowogródzkim [w:] Nowogródzkie*. Praca zbiorowa pod red. W. Borowego, Warszawa 1926, s. 43.

Т. Лопалевський послуговувався лексикою з костельної (*розарій, релікварій*), лицарської (*щит*) термінології, прагнучи до виразної сакралізації і героїзації минулого Речі Посполитої між Німаном і Двіною. Дещо інакше вирішувалася проблема південно-східних кресів.

Ганна Морткович подорож Поділлям назвала подорожжю по кладовищу минулого¹. Здиблені руїни замків на усьому побережжі Дністра становлять видиме свідчення минулого, розсіяного на останньому прикордонному мисі давньої «Лящини»². Наприклад, Окопи св. Трійці є символом останнього плацдарму, де розігрувалася боротьба традиції і лицарського минулого з демократичною революцією, що надходила. І що найдивніше, вони є, по суті, останнім прикордонним бастионом держави, героїчним фортечним пам'ятником минулого, який межує з совєцькою Україною, стоячи на пагорбі навпроти полів Званця, фортеці Кам'янця-Подільського і замкових веж Хотина³.

Як підкреслює Станіслав Оссовський, мандрівки й екскурсії є «найпростішим методом створення особистого ставлення до всього простору ідеологічної вітчизни», вони є формою «оприватнення» ідеологічної вітчизни – через знайомство людей із різних теренів⁴. Г. Морткович інтерпретує символіку місця, яке через «оприватнення» ідеологічної вітчизни починає промовляти про криваву долю і неспокійне призначення пограничної землі, що сприймається як *дошкульна прикрість*. Сумуючи за *вічним спокоєм*, він усвідомлює «цей трагічний вузол людських національно-релігійних пристрастей, протилежних прагнень, жадань, апетитів»⁵.

Авторка географічного репортажу «*На дорогах Польщі*» висвітлила ще один аспект оприватнення вітчизни, цього разу як простору літературної пам'яті. Вона писала: «Упродовж років політичної залежності ми втратили суттєвий контакт із самою зем-

¹ Поп.: Н. Mortkowicz, *op. cit.*, s.104.

² Там само, с. 100.

³ Там само, с. 101.

⁴ S.Ossowski. *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny // Dzieła*. – Т. 3. – Warszawa, 1967. – S.221–222.

⁵ Н. Mortkowicz, *op. cit.*, s. 102.

лею, занадто повіривши всевладному слову, і шукаємо по далеких дорогах нашої країни Світязь – поза Міцкевичем, Ікву – поза Словацьким, Збараж – поза Сенкевичем»¹.

У просторі, який розуміємо як організовану форму², провідну роль відіграє центр, що налаштований, зокрема, на створення культу літератури. Він охоплює площину матеріальних знаків літератури: краєвиди, пам'ятники, руїни тощо. «Центр встановлює і відновлює мову культу літератури». Він упроваджує певний лад, у якому наочне пізнання місць є визначальним. «Автотелічність» літературної інформації перебуває у стані семантичного стишення. Центр здійснює також, на думку Кшиштофа Дмітрука, «аксіологічну коректуру».

Проілюструємо проблему за допомогою опису екскурсії до Збаража офіцерів Тернопільського кола «ZOR», яка відбулася 1932 року. Адольф Галянт згадує: «Дві високі вежі замку робили враження благально піднесених рук якогось велетня. (...) Веселий настрій зник, замовкли балачки, поступаючись місцем поважному і зосередженому спогляданню, яке буває при величних і непересічних явищах або дивах природи. (...)

Проймав дрож очікування чогось незвичайного, непересічного, він зростав і посилювався в міру наближення до величезних звалищ городища (...), а відразу після сходження на мури й вали захват від вражень досяг свого zenіту. Замовкли притишені розмови, без жодного наказу оголилися похилені голови, серед величезної напруги нервів щось стиснуло серце (...).

Біля міцної наріжної брами ми прочитали уривок з епопеї Генрика Сенкевича про оборону Збаража, а потім щоденник табору часу облоги, який писався тут, на цьому місці, триста років тому, серед грому гармат і галасу битви (...)»³.

Ознайомлення з місцем супроводжує тут процес конкретизації літературного твору, завдяки чому відбувається «ак-

¹ Там само, с. 152.

² Категорія запозичена з праці К.Дмітрука, *op. cit.*, особливо с. 274.

³ A. Galant. *Z gruzów i zapomnienia – ku dawnej świetności // Zbaraż. Od ruin ku odbudowie. Rocznik pamiątkowy poświęcony odbudowie zamku ks. Wiśniowieckich w Zbarażu.* – Lwów, 1939. – S. 36–37.

сіологічна коректура». Описана в романі Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» оборона Збаража виступає посередником при означенні місця, що дозволяє стати віч-на-віч із минулим. Водночас відбувається його осучаснення. Учасники екскурсії усвідомлюють, що вони є наступниками тих, хто триста років тому брав участь у захисті Збаража, руїни якого вони мають не лише відбудувати, а й повинні ті історичні брили зробити наріжними каменями нової Речі Посполитої¹. Майже всі тексти, вміщені у книзі «Збараж. Від руїн до відбудови», актуалізують семантичне поле *antemurale* (барбакан), стрижень якого становить військова термінологія². У текстах з'являються: *puklerz* (щит), *rawęż* (дерев'яний щит), *tur* (мур), *tarcza* (щит), *bastion* (бастион). Тим самим стереотип боротьби з поганями був залучений у розбудовану систему кресової риторики, що робила з Речі Посполитої бастион польськості, будувала чітко зрозумілу систему «це ми – це вони».

Серед історичних місцевостей «із чуттєвим випромінюванням»³ опинилися передусім Львів і Вільно. Крім «чудового розташування», краси архітектурної забудови, на форму суджень про них впливало те, що їхні мешканці переважно ототожнювалися з польськістю. У період II Речі Посполитої Львів і Вільно починають переймати на символічно маркованій мапі деякі функції давніх окраїн I Речі Посполитої. Варто згадати, що відстань від Львова до Дніпра дорівнювала 600 км, а отже стільки, скільки й від Львова до Вільна – це за одночасного зменшення міжвоєнної території Кресів до смуги завширшки близько 150 – 200 км⁴. Згадані міста зростають до ролі кресових сторожових пунктів, які охороняють найвіддаленіші окраїни II Речі Посполитої на південному і північному сході відповідно. Вони, як міфологічне «яблуко розбрату», є ще й предметом суперечок між поляками та українцями або литовцями. Ці міста продовжують відігравати важ-

¹ S. Przybylski. *Zbaraż w „Ogniem i mieczem»*, *ibidem*, s. 32.

² Поп.: J. Tazbir. *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*. – Warszawa, 1987. – S.18.

³ Означення, яке запровадив С. Вінценз, *op. cit.*, s. 364.

⁴ Поп.: A. Ziemilski. *Miasto kresowe Polski międzywojennej: mit i rzeczywistość // «Odra», 1983. – Nr 4. – S. 38.*

ливу роль (уживаючи традиційні означення) бастионів польської науки і культури.

Крім того, топографія Вільна і Львова вирізняється вельми промовистими місцями. Ними є цвинтарі – Campo Santo на Росці та Захисників Львова, які промовляють багату національно-патріотичною символікою. Ці кладовища свідчать про постійне «чудо відродження» польськості та її культури на Кресах. Г. Морткович писала: «Весни відродження і воскресіння після мороку зим і темряви неволі є тут більш промовистими і символічними, ніж деінде, і смерть завше має в собі тут щось від безсмертя»¹.

Львів функціонує у схемі уявлень *semper fidelis* (завжди вірний). Він навчає любові до батьківщини і є вчителем жертвності, а політична дійсність і література вписують його в топос облоги. Вільно – це місто «ідеалу боротьби», Афіни Півночі, Флоренція Півночі. Місто є не так сторожовим пунктом, як твердинею латинської культури, від якої розходяться численні форпости західної культури на широкі східні простори².

Зображення Вільна супроводжував «мальовничий пафос»³, що структурував висловлювання поетів, фотографів, авторів краєзнавчих путівників, любителів міста і політиків. Знаковий простір Вільна ніс інформацію про його польськість і литовскість, але в історичному значенні. Адже пейзаж міста містив різноманітні складові історії та культури. Ті складові становили «систему знаків, які повертали місту пам'ять і значення минулого після років неволі»⁴. Канонічність літературного образу Вільна формувала пейзажна течія, що зображувала архітектурні та історичні реалії, підкреслюючи в них аспекти краси й зворушення. Поетика десакралізації, що мала місце хоча б у «Osiemnastu ohydnych paszkwilach na Wilno i Wilnian» («Вісімнадцяти огидних пасквілях на Вільно і вільнян») Теодора Буйницького та в «Kochanku Wielkiej Niedźwiedzicy» («Коханкові

¹ H. Mortkowicz, *op. cit.*, s. 184.

² Поп.: М. К. Pawlikowski *Sumienie Polski. Rzecz o Wilnie i kraju wileńskim*. – Londyn, 1946.

³ Поп.: J. Kłos. *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*. – Wyd. 2. – Wilno, 1929. – S.10.

⁴ Т. Bujnicki *Obraz Wilna w międzywojennej poezji wileńskiej // Wilno – Wileńszczyzna jako...*, *op. cit.*, s. 326.

Великої Ведмедиці») С. П'ясецького¹, залишалася на узбіччі і не могла знищити естетики ностальгії, яку накинула пейзажна течія. Єжи Ремер констатував: «Вільно всіх очі чарує, зворушує серця і в неволю бере»².

* * *

На завершення наших міркувань зупинімося ще на способі трактування краєвиду Кресів у Єжи Стемповського. Він був для нього, як і для Станіслава Вінценза, досконалим уроком розуміння і відчуження цілісності історії. Свою концепцію він представив у нарисі під назвою «У долині Дністра»³. Є. Стемповський не раз наголошував на ролі патронату думки, який є вирішальним для відповідного бачення та опису категорії краєвиду. Він нагадав про сільську археологію, діжонську школу, репрезентовану Гастоном Рупнелем, та навів свої власні спостереження над природою і структурою парків у рідній долині Дністра. Така «інтерпретація» краєвиду полягає на вмінні читати минуле зі стежок, меж, каменів, полів, лісів, насаджень старих дерев тощо, тобто тих елементів, серед яких у тому самому краєвиді минали віки й тисячоліття. Є. Стемповський відчитував через «приховані деталі», вписані в кресовий краєвид, динаміку різних цивілізаційних впливів.

Рідна долина середнього Дністра зберігала пам'ятки від усіх великих цивілізацій Європи. Тут давали про себе знати впливи середземноморських народів, тут можна було відшукати сліди грецьких колоній, видно було місця перебування потомків римлян. Гряди курганів та «грубо отесані камені у формі жінок, т.зв. баби» (*D 16*) позначали шляхи мандрівок, якими

¹ Наприклад, у «Коханкові Великої Ведмедиці» натрапляємо на речення: «Тут усе штучне, блискуче і дуже складне, але під цим ховаються звичайні скандали і порожній зміст», *op. cit.*, с. 440.

² J. Remer. *Wilno* (1934). – S. 199.

³ Уперше цей нарис було опубліковано у: «*Kraj lat dziecinnych*». – Londyn, 1942. У подальших частинах розділу користуємося виданням: «*W dolinie Dniestru i inne eseje ukraińskie*», *op. cit.*. Використовуване далі скорочення *D* і цифри, які йдуть за ним, стосуються цього видання.

ті народи рухалися через Україну. Деревя кизилу, що росли в садах, нагадували про давній спосіб позначення могил, започинаний із Малої Азії.

Житлові будинки були виразом різноманітності мешканців цих теренів. Українські хати, обійстя вільних людей, будинки заможніших селян указували на старі будівельні традиції і «промовляли» про належність їх до певних культурних кіл. Мешканці України, попри війни, зберегли у своїх забудовах «мирні традиції аграрних і пастушких народів (D 25). Вони мали колоподібну форму, що утворювала замкнену цілість і складалася з житлових і господарчих приміщень. У свою чергу, такий архітектурний елемент як ганок, спертий на два стовпи, що з'являється в домівках навіть найбідніших селян, завше свідчив про «належність до» *ordo equestris* (стану вершників) і [був. – С.У.] останньою згадкою про славу старої Речі Посполитої (D 20).

Парки постають у Є. Стемповського як особливий знаковий образ. Вони здалеку вирізняли будинки заможних селян. Старі дерева, газони, декоративні кущі, які траплялися в поселенців «навіть на найбільших пустках» (D 22), несли інформацію про садівничу пристрасть Речі Посполитої XVIII століття. Подібну семантику вносили алеї дерев, які почали висаджувати у вік Просвітництва на Україні вздовж доріг. Названі комплекси насаджень пережили на Україні занепад давньої Речі Посполитої. Є. Стемповський констатує: «Для того, хто дивиться уважно, такі парки нагадували палімпсести, в яких з-під елегантного письма XVIII століття просвічував текст набагато старший, що сам був відлунням попередніх тисячоліть. Садівниче захоплення віку Просвітництва було там прищеплене на явищі значно давнішому, на ще не згаслому поганському культі дерев, у якому жили давні класичні й слов'янські традиції». (D 22).

Це спостереження вписано в метафору роздоріжжя, якою охоче послуговувався автор нарису «W dolinie Dniestru» («В долині Дністра»). Адже на землях України схрещувалися дороги, які вели до Греції, Риму, Кракова, Києва, Петербурга та Палестини.

Зауважимо, що поняття палімпсеста і концепція глибинних парків із «подвійним дном» (D 23), а також образ України як великого цивілізаційного роздоріжжя, є дуже важливими для ідентичності культурної парадигми Кресів. Польський елемент виступає тут в оточенні багатьох інших культурних елементів, оскільки принцип плинності та осмосу структуралізує країну різноманітних релігій, мов і рас. Між численними складниками відбувається неперервний обмін інформацією, а краєвид має поліфонічну мову.